

*Назаренко О. В.,**кандидат філологічних наук, доцент,**доцент кафедри філології**Дніпровського державного аграрно-економічного університету*

НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНИЙ КОНТЕКСТ СИМВОЛІКИ КОЛЬОРІВ В УКРАЇНСЬКИХ ФРАЗЕОЛОГІЗМАХ

Анотація. Статтю присвячено розгляду національно-культурного контексту символіки кольорів в українських фразеологізмах. Вивчення фразеологічних аспектів мови дає нам уявлення про національну специфіку, тому що фразеологічні одиниці визначаються специфічним проявом світогляду соціуму. Проблема символіки кольорів є важливою ланкою у лінгвокогнітивістиці. Через назви кольорів та їх символіку може передаватись мовна картина світу. Фразеологічні одиниці акумулюють у собі важливу національно-культурну специфіку, яка посилюється за допомогою символіки кольорів. Виходячи з того, що сам колір може впливати не тільки на орган зору, а й на інші органи чуття, відбувається вплив і на світосприйняття людини. У роботі з'ясовується походження та семантичне навантаження лексем на позначення кольорів в українських фразеологізмах у контексті національно-культурного сприйняття колірної символіки. Здійснено спробу аналізу семантичного навантаження лексем на позначення кольорів у фразеологізмах крізь призму національно-культурного та загальнолюдського сприйняття колірної символіки. В українських фразеологізмах, крім традиційної тріади «біле-чорне-червоне», також наявні кольори, що демонструють певні особливості культурних уявлень нації. Семантика кожного кольору в українських фразеологізмах має як загальнолюдські риси, спільні для усіх народів, так і локальні, притаманні автентичним культурно-етнічним особливостям. Із найдавніших часів для українців особливого символічного навантаження набували три кольори: це білий як символ божественного і чистого, спокою; чорний як символ хаосу, руйнування, темних сил; і червоний колір як символ крові, вогню і тепла. Ці колірні «міфи» відтворюються у фразеологізмах, надаючи їм відповідних відтінків значення. Доведено, що в українській фразеології колір постає як глибинний соціокультурний елемент, який акумулює і транслює загальнолюдські та національні цінності та ідеї. Виконуючи кумулятивну функцію, фразеологічні одиниці накопичують та зберігають найрізноманітнішу інформацію, що стає підґрунтям до розуміння ментальності народу.

Ключові слова: фразеологічна одиниця, фразеологізм, колір, символ, семантика, лексема.

Вступ. Сучасні дослідження в галузі психології, психолінгвістики та теорії масової комунікації дають підстави стверджувати, що семантика лексем на позначення кольору в тексті є одним із важливих чинників його інформаційного та психологічного впливу на свідомість людини. Проблема символіки кольорів є однією із центральних у вивченні взаємозв'язків між кольором у тексті та психікою. Походження колірної символіки, його зміст, належність до тих або інших явищ і подій в житті людей, міжкультурні відмінності у символіці кольору – це ті питання, що мають глибинний потенціал для ґрунтовного

дослідження семантики кольорів в українських фразеологізмах. У повсякденному житті люди рідко замислюються над тим, який вплив на їхню підсвідомість мають кольори. Проте огляд наукових розвідок, присвячених взаємодії кольору з людською підсвідомістю, засвідчує, що ця тема є досить актуальним напрямком лінгвістичних досліджень. Кольори супроводжують людину протягом усього життя, і їх сприйняття відбувається на підсвідомому рівні. Хоч сьогодні наука має багато статей і робіт, присвячених цьому питанню, колір досі лишається загадковим і недослідженим явищем, роль та символічне значення якого в житті людини потребує подальшого з'ясування. У фразеологізмах початкове значення вихідних лексем часто трансформується у новій синтаксичній одиниці, набуваючи іншого змісту. Проте, з іншого боку, семантичне навантаження стійких словосполучень формується здебільшого на основі первинних значень вихідних лексем чи асоціацій, пов'язаних із ними. Це дає підстави стверджувати, що лінгвістичне осмислення слів на позначення кольору в українських фразеологізмах пов'язане з національно-культурним сприйняттям колірної символіки. З огляду на це актуальним є дослідження національно-культурного сприйняття колірної символіки в контексті трактування семантики фразеологічних одиниць. А це, у свою чергу, дає можливість простежити особливості етнічного сприйняття кольорів та відображення їх символіки у мовній свідомості українців на прикладі фразеологізмів.

Мета нашого дослідження – з'ясувати походження та семантичне навантаження лексем на позначення кольорів в українських фразеологізмах у контексті національно-культурного сприйняття колірної символіки.

Новизна дослідження полягає у спробі аналізу семантичного навантаження лексем на позначення кольорів у фразеологізмах крізь призму національно-культурного та загальнолюдського сприйняття колірної символіки.

За твердженням С. Якімової, вивчення символіки кольору є актуальним напрямом абсолютно різних галузей знання: психології, культурології, мовознавства, літературознавства, лінгвокогнітології та інших, що визначає міждисциплінарний характер цього явища. Зокрема, авторка зазначає, що сукупність кольорів певної культури можна сприймати як систему знаків і правил, згідно з якими відбувається шифрування, дешифрування, перенесення й зберігання інформації, де узагальнення за кольором відповідає загальним законам кольорового кодування. Науковиця співвідносить ці кольорові коди з інформаційним наповненням архетипів. Зокрема, зміни кольорів у релігії, мистецтві, моді тощо дослідниця пов'язує з якісними змінами у свідомості та самосвідомості людей, їхньому інтелектуальному та духовному розвитку [9, с. 246].

Поняття «кольору» пов'язане з особливостями мислення людини та її розвитком, з особливостями національної культури, з розвитком наукової думки. Символічне значення кольору у лінгвістиці, так само, як і в культурології, не є постійною одиницею. Із часом трактування символічного навантаження кольору може змінюватися, може втрачатися первинний зміст і формувати новий. Фразеологізми – це також похідні лексичні сполуки, семантика яких певною мірою обумовлена первинним значенням вихідних лексем.

На нашу думку, перші спроби декодування символічного навантаження кольорів лежать у полі зору культурології. Із точки зору цієї науки, кожен колір може бути прочитаний, як слово, сигнал, знак або символ. Розуміння кольору може бути суб'єктивним, індивідуальним, а може бути й колективним, загальним для великих соціальних груп і культурно-історичних регіонів. Становлення колірної знакової системи повсюдно відбувалося нерозривно з розвитком людства в цілому, його основними культурними течіями. Тому ізольоване вивчення основних знакових функцій кольору у фразеологічних одиницях, особливо символічних, є неможливим.

Е. Поліна із цього приводу відзначає, що традиції народної кольорової культури сягають своїм корінням у первісні часи. Цей період збігся зі становленням і розвитком міфологічної картини світу, в якій відбилися найбільш значимі аспекти людського буття. Через синкретизм мислення первісної людини колір був нерозривно зв'язаний з його носієм. Внутрішнє, зовнішнє, матеріальне, духовне сприйняття кольору були злиті воедино. Він став чуттєвою оцінкою тієї чи іншої частини багатокольорового світу, засобом світосприйняття, перетворення хаосу у космос, оточуючого світу у кольорову матеріальну форму [4, с. 1].

В українській національній культурі чітко простежується символіка кольору, яка, на наш погляд, входить у систему цінностей на рівні складової частини естетичного ідеалу, виробленого протягом тисячолітньої історії існування етносу у відповідних природних умовах. В окремих випадках семантика кольору тут носить глобальний позаетнічний характер (біле і чорне як контраст), деколи пов'язується з вужчим змістом (білий – чистота, блакитний – небо, наближеність до вершин духу) [8].

Найчастіше в українських фразеологізмах спостерігаємо «класичне протистояння» чорної та білої кольорової символіки: *видавати біле за чорне* [5, с. 67], *світу білого не видно* [5, с. 70], *тримати в чорному тілі* [5, с. 192], *чорне діло* [5, с. 206], *чорні дні* [5, с. 209]. У цих фразеологізмах семантичне навантаження досліджуваних лексем пов'язане із символічною функцією кольору, в основі якої – культурний фенотип, колірна символіка. Архетипи колірної символіки виникають із психофізіологічних і біоенергетичних властивостей кольору і його сприйняття людиною [6, с. 7]. Для українців, як і для більшості світових етносів, білий колір споконвічно використовувався у тих магічних ритуалах первісних людей, в яких вони апелювали до сил добра і життя, або захищалися від дії злих духів і божеств. Білий колір залучав добрих богів і відлякував злих. Найбільш важливими із цих ритуалів були дійства, присвячені народженню, ініціації, браку і смерті. Білий колір використовувався і як захисний засіб від пристріту. Злі сили не могли завдати шкоди людині, тварині або житлу, якщо вони були помічені білою фарбою, або мали амулети білого кольору. Важливу роль відігравав білий і в ритуалі жертвопринесення. Добрим богам

і духам прагнули приносити в жертву тварин білого кольору, або забарвлених в біле [2, с. 46]. Звідси й походження фразеологічних сполук типу: *світу білого не бачити, білий світ* [5, с. 70], які позначають «світлий» бік людського життя.

Не менш значущим у житті первісних людей був чорний колір. Якщо білий означав світло, то чорний – морок, якщо білий – життя, то чорний – смерть, білий – чистота і порядок, чорний – бруд і хаос. Тим самим чорний – антитезис білого, протилежний бік життя. Все негативне в житті первісних людей відображав чорний. Злі сили, ворожі людині, найдавніших зображеннях мали чорний колір. На відміну від «білої», «чорна магія» апелює до сил зла, і приводить людину до занепаду [1, с. 5].

Оптично контраст білого і чорного вважається найпотужнішим, аналогічно контрастують і символічні значення цих двох кольорів у фразеології. Стійкі лексичні одиниці, де використано назву чорного кольору, характеризують різні негативні емоції, вчинки та реалії людського буття: *тримати в чорному тілі – страх, знуцання; чорне діло – злочин, гріх; чорні дні – горе чи невдача*. Як бачимо, використання лексем на позначення чорного кольору в українській фразеології демонструє послідовність у символічному трактуванні «чорного» як кольору для позначення негативних аспектів людського буття.

Використання лексем на позначення білого кольору в українській фразеології пов'язане не лише із позицією щодо традиційного символіко-змістового наповнення. Наприклад, у фразеологічній одиниці «біла ворона» спостерігаємо використання асоціативного методу побудови стійкого лексичного словосполучення. Історія походження цього фразеологізму сягає епохи стародавнього Риму. Його автором вважається давньоримський поет Ювенал, який писав: «Доля наділяє царство рабам, полоненим... тільки щасливців таких менше, ніж білих ворон» [10]. У цьому випадку семантика лексеми ґрунтується виключно на особливостях природного забарвлення і поведінки цього виду птахів.

Інший фразеологізм: *біла кість* [5, с. 298], на думку Л. Бойко та С. Сабліної, «характеризують людину за різними ознаками: походженням» [2, с. 46]. На нашу думку, саме у цій сполуці лексема на позначення кольору має чітке культурно-історичне підґрунтя, пов'язане з особливостями та умовами життя різних прошарків населення українського етносу. Так, біла тканина в одязі українців традиційно використовувалася лише для святкового вбрання, оскільки біле бавовняне полотно швидко втрачало форму і зношувалося. Конопляне полотно було міцнішим і цупкішим, після вибілювання воно набувало легкого холодного зеленуватого відтінку [3, с. 10]. Вироби із такої грубої тканини були більш практичними і дешевшими, тому використовувалися представниками бідніших прошарків населення. Так само і білий колір шкіри асоціювався зі шляхетним походженням людини, яка не була змушена тяжко працювати під відкритим небом.

Із певними умовам існування українського етносу пов'язане також смислове навантаження фразеологічної одиниці: *як чорний віл у ярмі* [5, с. 110]. «Чорний віл» в українській міфології – магічний персонаж у замовлянні від ворогів та недоброчиливців. Можна припустити, що корова (віл) у найдавнішій язичницькій свідомості ототожнювалися із певним первісним, могутнім, але ще «нічним», неупорядкованим станом буття (порівняйте зв'язок небесного бика з місячним божеством у міфології Шумеру, священну корову в давньоіндійських

культурах, «корову» – богиню Геру в давньогрецькій міфології, середземноморський культ бика та його зв'язок із лабіринтом як моделлю «іншого» світу, викрадення стада у «хтонічної» чарівниці Медб в давньоірландських сказаннях, нарешті, численні слов'янські, зокрема українські загадки, де корова розгадується як ніч і вселенське «довпорядковане» начало, як-от: «чорна корова весь світ поборолала» [7, с. 139]. На прикладі цього фразеологізму спостерігаємо семантичне нашарування сакрального (первинного) та вторинного значення лексеми на позначення кольору, що визначає функції використання цієї вже стійкої лексичної сполуки.

Останнім у первісній кольоровій тріаді виступає червоний колір. На відміну від білого і чорного, він належить до так званих хроматичних кольорів і з усіх трьох є найбільш амбівалентним символом. Символічні значення червоного визначаються «виглядом» крові. Всі «червоні речі» в уяві первісних людей поділялися на дві категорії, залежно від того, приносять вони добро або зло. Але, незалежно від своєї валентності, всі «червоні речі» володіють силою, оскільки кров – сила, без якої людина вмирає [1, с. 7–12]. Червоний колір перш за все асоціюється з кров'ю і вогнем. Його символічні значення дуже багатообразні і, подеколи, суперечливі. Червоний символізує радість, красу, любов і повноту життя, а з іншого боку – ворожнечу, помсту, війну. Використання лексем на позначення червоного кольору в українській фразеології також базується на принциповому ототожненні його з людською кров'ю. Так, лексична сполука «*червона юшка*» [5, с. 783] в усному мовленні та літературних творах використовується для позначення крові: *Кресь! – він мене раз по щоці, кресь! – удруге. До лиця – а з його юшка так і цебенить* [5, с. 783]. *З носа в Юри тече, як з водопроводу. Юшка червона заливає йому губи, стікає з бороди і крапає на ґруди* [5, с. 783].

Крім традиційної тріади «біле-чорне-червоне», в українських фразеологізмах також притаманні кольори, що демонструють певні особливості культурних уявлень нації. Із цього погляду досить цікавим є семантичне навантаження лексеми на позначення *рудого* кольору. Фразеологізм *як руда миша* [5, с. 390] в українському мовному середовищі використовується для позначення зневажливого ставлення, як своєрідний маркер бідності, скрутного життєвого становища, безвиході. Походження такого значення, на наше переконання, варто шукати в національній специфіці ставлення українців до цього кольору. Лідія Ходанич, досліджуючи специфіку кольорів у системі етнічних цінностей українців, стверджує, що рудий як різновид жовтого кольору волосся – ознака негативного у людині: у дитячому середовищі висміюється те, що не є типовим. Так, у дражнилках зустрічаємо: «*Вуси, як у рака, а сам рижий, як собака*» [8].

Значення фразеологізму *дивитись крізь рожеві окуляри* [5, с. 198] також пов'язане із семантичною символікою цього кольору. Рожевий колір походить від сполучення червоного і білого, тому його семантика сполучає в собі значення цих двох кольорів. Він символізує водночас пристрасть із чистотою і невинністю білого. Рожевий колір часто використовується як символ кохання, чуттєвості, жіночності. Цей колір символізує кохання, мрійливість, доброту і ніжність. Його часто використовують для гендерного маркування ознак жіночності. Оскільки жінка у світовій культурі асоціюється із чуттєвою частиною сприйняття світу, тому й лексема «рожевий» у цьому

випадку позначає особливе світосприйняття, пов'язане з певною наївністю.

Синій колір символізує розум і стійкість, налаштовує на зосередженість, систематичне самовдосконалення. Це колір неба і моря, що позначає як висоту і глибину, так і постійність, вірність, правосуддя та досконалість. В уяві стародавніх єгиптян правда позначалася саме синім кольором, а в грецькій міфології він символізував Зевса і Геру, оскільки вони, за уявленням, мешкали вище хмар. Також синій колір асоціюється з доблестю і відвагою. Свого часу саме синя стрічка була найвищою винагородою лицареві за його досягнення. Також синій колір асоціюється з королівською владою, високим, благородним походженням. Про це свідчить існування фразеологізму «*блакитна кров*», який позначає представників аристократичного походження.

Фразеологізм *зелена вулиця* [5, с. 139] належить також до тих лексичних сполук, що утворилися на основі вторинної семантики кольорного значення слова. Зелений колір є символом добробуту, здоров'я і життя людини, розум і любові. Цей колір найчастіше асоціюється з весною, пробудженням і дозріванням природи, оновленням та відродженням життя у зв'язку з приходом весни. Зелений є символом безперервності життя, безсмертя. У більшості країн грошові одиниці мають зелене забарвлення, це дає підстави стверджувати, що символом цього кольору є також багатство, добробут і стабільність. У морській термінології зелений прапор використовували для позначення аварії, на дорозі зелений колір світлофора дозволяє рухатися. Також зелений колір є символом молодості і незрілості. Особливого значення набуває цей колір у зв'язку з поширенням різноманітних екологічних рухів, що виступають на захист природи. Часто такі організації використовують для свого позначення узагальнене поняття «зелені». Як бачимо, у цьому фразеологізмі «зелений» синонімічний до поняття «дозволений», що, у свою чергу, базується на використанні цього кольору для попереджувальних знаків.

Висновки. Отже, семантичне навантаження кольорової символіки у фразеологізмах розвивалося паралельно з людською культурою. Первісні кольорові уявлення людини обмежувалися «базовою кольоровою тріадою»: біле-чорне-червоне. Пізніше, з розвитком людства, кольорова гама і семантика кожного відтінку значно розширювалися і доповнювалися новими уявленнями. У фразеологізмах кольорне смислове навантаження лексем так само демонструє поетапність формування людських уявлень. Певна частина стійких лексичних сполук із використанням кольорної семантики базується на первісних кольорових уявленнях та змістових протиставленнях «чорне-біле», «добро-зло» і т. ін. У фразеологізмах типу «*зелена вулиця*», «*дивитись крізь рожеві окуляри*» семантичне навантаження лексем для позначення кольору будується на вторинних асоціаціях, пов'язаних із попереднім трактуванням первинного значення кольорової символіки. Семантика кожного кольору в українських фразеологізмах має як загальнолюдські риси, спільні для усіх народів, так і локальні, притаманні автентичним культурно-етнічним особливостям.

На основі здійсненого дослідження відповідно до обраної теми можемо стверджувати таке: в українській фразеології колір постає як глибинний соціокультурний елемент, що акумулює і транслює загальнолюдські та національні цінності та ідеї. Із найдавніших часів для українців особливого символічного навантаження набували три кольори: це білий як сим-

вол божественного і чистого, спокою; чорний як символ хаосу, руйнування, темних сил; і червоний колір як символ крові, вогню і тепла. Ці колірні «міфи» відтворюються у фразеологізмах, надаючи їм відповідних відтінків значення. Пізніші уявлення українців поповнювалося визначеннями кольорової гама та присвоєння семантичного навантаження кожному з відтінків. Семантика лексем на позначення таких кольорів прямо чи опосередковано залежить від їх первинного значення.

Перспективою наших досліджень буде увага до стилістичного вживання фразеологізмів із колоронімами у творчості сучасних українських авторів.

Література:

1. Базыма Б.А. Психология цвета: Теория и практика. Москва : Речь, 2005, 112 с.
2. Бойко Л., Сабліна С. Фразеологічні одиниці з компонентом «кольороназва» в мовній картині світу українців. *Рідне слово в етнокультурному вимірі*. 2015. С. 43–50.
3. Покусінська Л., Покусінський О. Борщівська народна сорочка. Київ : «Новий друк», 2012. 368 с.
4. Поліна Е.Г. Колір в українській народній культурі. URL : http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/apitphk_2013_30_14.pdf (дата звернення до джерела: 24.12.2020).
5. Словник фразеологізмів української мови / НАН України, Ін-т укр. мови, Укр. мов.-інформ. фонд; уклад.: В.М. Білоноженко та ін. ; відп. ред. В. О. Винник. Київ : Наук. думка, 2003, 788 с.
6. Сурина М.О. Эзотерические свойства цвета. Москва : ИКЦ «МарТ»; Ростов н/Д : Изд. центр «МарТ», 2006. 144 с.
7. Українські замовляння / Упоряд. М.Н. Москаленко; Авт. передм. М.О. Новикова. К. : Дніпро, 1993. 309 с.
8. Ходанич Л. Колір у системі етнічних цінностей українців. URL : <http://www.chl.kiev.ua/key/Books/ShowBook/489> (дата звернення до джерела: 24.12.2020).
9. Якімова С.Е. Символіка позначень кольору в іспанському та українському художньому текстах. *Одеський лінгвістичний вісник*. 2014. Вип. 3. С. 245–252.
10. URL : <https://citaty.info/book/decim-yunii-yuvenal> (дата звернення до джерела: 03.01.2020).

Nazarenko O. National cultural context of color symbolism in Ukrainian phraseological units

Summary. The article is devoted to the consideration of the national cultural context of the symbolism of colors in Ukrainian phraseological units. The study of phraseological aspects of the language gives us an idea of the national specifics because phraseological units are determined by a specific manifestation of the worldview of the society. The problem of color symbolism is an important link in linguocognitistics. The linguistic world concept can be conveyed through the names of colors and their symbolism. Phraseological units accumulate important national and cultural specificity which is enhanced by the symbolism of colors. On the assumption of the fact that color itself can affect not only the visual organ but also other senses of perception, definite impact on the worldview of man is made. The article investigates the origin and semantics of lexical items of color definition in Ukrainian phraseology in the context of national-cultural perception of color symbolism. An attempt to analyze the semantic value of lexical item colors designation in phraseological units through the prism of national, cultural and universal perception of color symbols is made. In Ukrainian phraseology, in addition to the traditional triad of *white-black-red*, there are also colors that demonstrate certain features of the cultural ideas of the nation. The semantics of each color in Ukrainian phraseological units has both universal human features common to all mankind and local ones inherent in authentic cultural and ethnic peculiarities. Since ancient times the colors have acquired a special symbolism for the Ukrainians: white as a symbol of divine and pure and also of peace; black as a symbol of chaos, destruction, dark forces; and red as a symbol of blood, fire and warmth. These color myths are reflected in phraseology providing them with the appropriate shades of meaning. It has been proven that in Ukrainian phraseology color stands as a deep sociocultural element that accumulates and conveys universal human and national values and ideas. Performing a cumulative function, phraseological units accumulate and store various information that becomes the basis for understanding the mentality of the people.

Key words: phraseological unit, phraseologism, colour, symbol, semantics, lexical item.